

УДК 621.315.592

**ДОСЛІДЖЕННЯ НАПІВПРОВІДНИКОВОГО ТВЕРДОГО РОЗЧИНУ
 $\text{Hf}_{1-x}\text{Y}_x\text{NiSn}$ II. ЕЛЕКТРОКІНЕТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ**

**Ю. Стадник¹, В. А. Ромака², В. Крайовський², В. В. Ромака²,
А. Горинь¹, О. Лах³**

¹Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Кирила і Мефодія, 6, 79005 Львів, Україна;

²Національний університет “Львівська політехніка”,
вул. С. Бандери, 12, 79013, Львів, Україна

³ПАТ НВО “Термоприлад”, вул. Наукова, 3, 79060, Львів, Україна
E-mail: stadnyk_yuriy@lnu.edu.ua

Досліджено температурні та концентраційні залежності електрокінетичних та енергетичних характеристик напівпровідникового твердого розчину $\text{Hf}_{1-x}\text{Y}_x\text{NiSn}$ у концентраційному $x = 0 - 0,30$ та температурному $T = 80 - 380$ К діапазонах. Визначено основні механізми електропровідності, які узгоджуються з результатами теоретичних досліджень електронної структури $\text{Hf}_{1-x}\text{Y}_x\text{NiSn}$. Показано, що напівпровідниковий твердий розчин $\text{Hf}_{1-x}\text{Y}_x\text{NiSn}$ є перспективним термометричним матеріалом.

Ключові слова: напівпровідник, електропровідність, термо-е.р.с.

У праці [1] з'ясовано, що введення атомів Y у кристалічну структуру сполуки HfNiSn заміщенням атомів Hf супроводжується її впорядкуванням, а атоми Y ($4d^15s^2$), займаючи кристалографічну позицію Hf ($5d^26s^2$), генерують структурні дефекти акцепторної природи. Зроблений на цій підставі розрахунок електронної структури $\text{Hf}_{1-x}\text{Y}_x\text{NiSn}$ засвідчив, що легування напівпровідника електронного типу провідності $n\text{-HfNiSn}$ акцепторною домішкою Y приведе до зменшення кількості вільних електронів, а рівень Фермі (ϵ_F) рухатиметься до валентної зони, яку згодом перетне: реалізується перехід провідності діелектрик–метал [2–4] та зміниться тип провідності з електронного на дірковий.

Дослідження температурних і концентраційних залежностей електрокінетичних та енергетичних характеристик напівпровідникового твердого розчину $\text{Hf}_{1-x}\text{Y}_x\text{NiSn}$ дасть змогу визначити ступінь адекватності запропонованих в [1] моделей кристалічної та електронної структур, а також можливість використати отримані матеріали в засобах вимірювання температури. Вивчали температурні та концентраційні залежності питомого опору ρ і коефіцієнта термо-е.р.с. α $\text{Hf}_{1-x}\text{Y}_x\text{NiSn}$, $x = 0 - 0,30$, у діапазоні $T = 80 - 380$ К.

Температурні залежності питомого опору $\ln\rho(1/T)$ та коефіцієнта термо-е.р.с. $\alpha(1/T)$ для $\text{Hf}_{1-x}\text{Y}_x\text{NiSn}$, $x = 0 - 0,30$, є типовими для напівпровідників (рис. 1, 2) і змінюються відповідно до результатів розрахунків розподілу густини електронних станів [1].

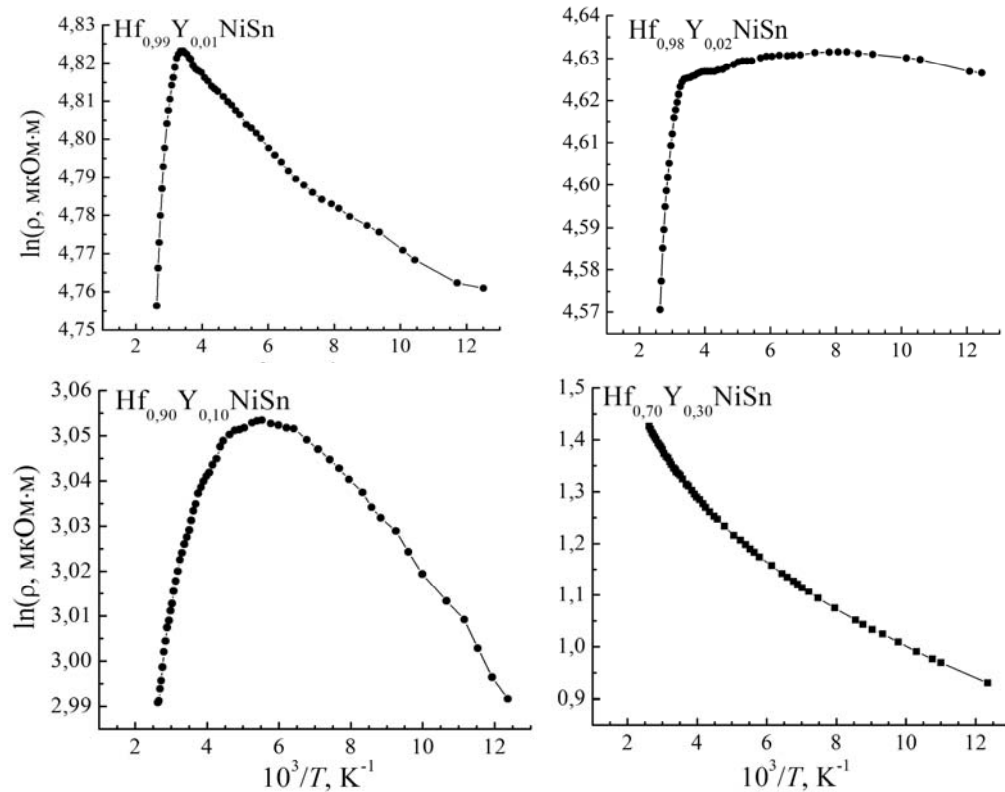

Рис. 1. Температурні залежності питомого опору ρ для $\text{Hf}_{1-x}\text{Y}_x\text{NiSn}$ за різних концентрацій

Можемо бачити, що у зразках $\text{Hf}_{1-x}\text{Y}_x\text{NiSn}$, $x = 0 - 0,10$ на залежностях $\ln\rho(1/T)$ присутні високотемпературні активаційні ділянки, що свідчить про розташування рівня Фермі ϵ_F у забороненій зоні, з якого власне і відбувається активація носіїв струму з зони неперервних енергій. Наприклад, від'ємні значення коефіцієнта термо-е.р.с. $\text{Hf}_{1-x}\text{Y}_x\text{NiSn}$ у випадку $x = 0$ є зрозумілими і пов'язані з неупорядкованістю кристалічної структури сполуки HfNiSn , суть якої полягає у частковому, до $\sim 1\%$, зайнятті атомами Ni ($3d^84s^2$) кристалографічної позиції $4a$ атомів Hf ($5d^26s^2$), що генерує в кристалі структурні дефекти донорної природи, а електрони є основними носіями електрики [5].

Відповідно, від'ємні значення коефіцієнта термо-е.р.с. для випадку $x = 0,01$ засвідчують (див. рис. 2), що концентрація генерованих дефектів акцепторної природи в разі заміщення атомів Hf ($5d^26s^2$) на атоми Y ($4d^15s^2$) є меншою, ніж концентрація дефектів донорної природи, зумовлена неупорядкованістю структури сполуки HfNiSn , а отже, рівень Фермі ϵ_F буде розташований на домішковій донорній зоні і ближче до зони провідності.

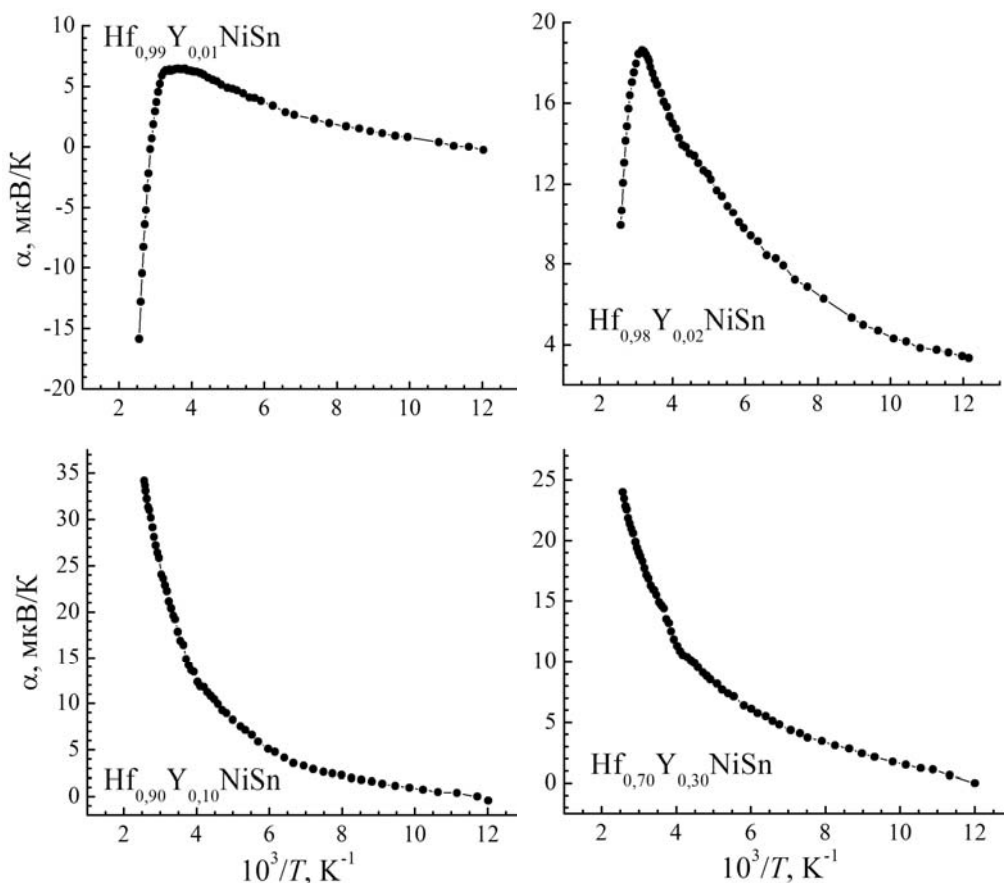

Рис. 2. Температурні залежності коефіцієнта термо-е.р.с. α для $\text{Hf}_{1-x}\text{Y}_x\text{NiSn}$ за різних концентрацій

Для випадків $\text{Hf}_{1-x}\text{Y}_x\text{NiSn}$, $x = 0,02 - 0,10$, додатні значення коефіцієнта термо-е.р.с. засвідчують, що концентрація дефектів акцепторної природи перевищила концентрацію дефектів донорної природи, а рівень Фермі ϵ_F тепер фіксовано на генерованій у кристалі домішкової акцепторній зоні внаслідок заміщення атомів Hf на Y [1]. Високотемпературна активаційна ділянка на залежностях $\ln\rho(1/T)$ відображає термічний закид дірок з акцепторної зони у валентну, що супроводжується збільшенням кількості вільних дірок.

Натомість металічний хід залежності $\ln\rho(1/T)$ та додатні значення коефіцієнта термо-е.р.с. для $\text{Hf}_{1-x}\text{Y}_x\text{NiSn}$, $x = 0,30$, засвідчують, що рівень Фермі перетнув стелю валентної зони, як і прогнозували за розрахунками електронної структури $\text{Hf}_{1-x}\text{Y}_x\text{NiSn}$ [1]: відбувся перехід провідності діелектрик–метал [2–4]. У цьому разі необхідно розуміти, що зразок $\text{Hf}_{1-x}\text{Y}_x\text{NiSn}$, $x = 0,30$, і надалі є напівпровідником, а механізму активаційної провідності в дослідженому діапазоні температур нема з огляду на входження рівня Фермі у валентну зону.

На перший погляд, дещо суперечливою є поведінка залежності $\rho(x)$ на ділянці $x = 0 - 0,10$ (рис. 3, *a*). Наприклад, уведення у сполуку HfNiSn найменшої в експерименті концентрації атомів Y супроводжується стрімким зменшенням значень питомого електроопору, зокрема при 160 К – від значень $\rho(x = 0) = 487,2$ мкОм·м до $\rho(x = 0,01) = 121,1$ мкОм·м.

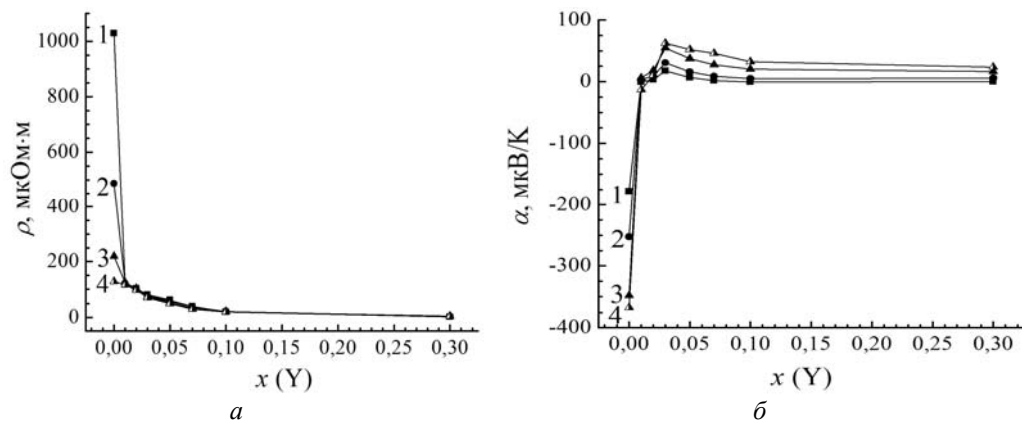
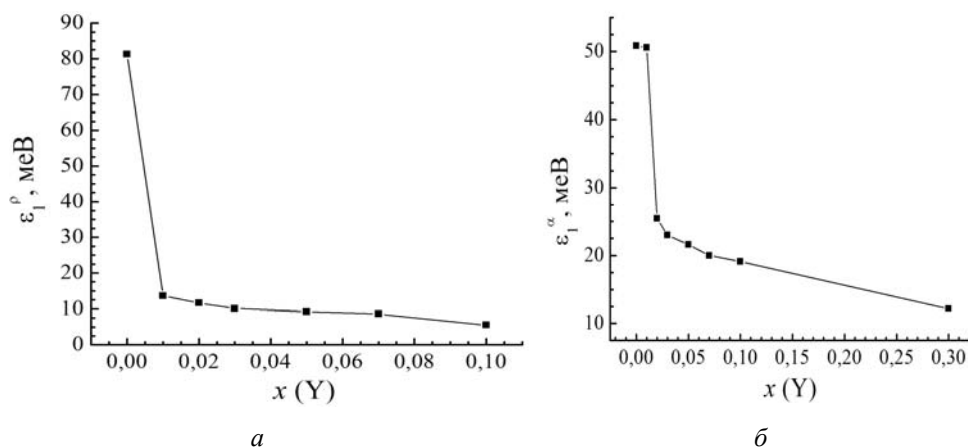

Рис. 3. Зміна значень питомого електроопору (*a*) та коефіцієнта термо-е.р.с. (*б*) $\text{Hf}_{1-x}\text{Y}_x\text{NiSn}$ за різних температур, К: 1 – 80; 2 – 160; 3 – 300; 4 – 380

Річ у тім, що концентрація акцепторів, які генеруються у кристалі в разі введення найменшої концентрації Y ($x = 0,01$), є занадто великою, і ми перестрибуємо проміжок концентрацій, за яких рівень Фермі ε_F рухався б від краю зони провідності до середини забороненої зони, що супроводжувалося б збільшенням значень електроопору через зменшення густини станів на рівні Фермі в напівпровіднику електронного типу провідності під час його легування акцепторами. Наприклад, за найменшої концентрації акцепторної домішки Y ($x = 0,01$) значення коефіцієнта термо-е.р.с. стають додатними, а коефіцієнт термо-е.р.с., зокрема при 160 К змінюється від $\alpha(x = 0) = -252,5$ мкВК⁻¹ до $\alpha(x = 0,01) = 3,4$ мкВК⁻¹, що свідчить про зростання концентрації дірок з наближенням рівня Фермі до валентної зони. Тобто концентрація Y, $x = 0,01$, є достатньою, щоб змінити тип провідності, і тепер основними носіями електрики стають дірки.

У цьому контексті цікаво простежити за характером зміни енергетичних характеристик $\text{Hf}_{1-x}\text{Y}_x\text{NiSn}$, отриманих з експериментальних досліджень (рис. 4), з яких також можна зробити висновок, що введення домішкових атомів Y у структуру сполуки HfNiSn супроводжується генеруванням структурних дефектів акцепторної природи. З активаційних ділянок залежностей $\ln p(1/T)$ (див. рис. 1) обчислено значення енергій активації з рівня Фермі ε_F на рівень протікання зони провідності $\varepsilon_1^p(x)$, а з активаційних ділянок залежностей $\alpha(1/T)$ (див. рис. 2) – значення енергій активації (див. рис. 4), що дають значення амплітуди модуляції зон неперервних енергій [2–4].

Рис. 4. Зміна значень енергій активації ϵ_1^p (а) та ϵ_1^a (б) $\text{Hf}_{1-x}\text{Y}_x\text{NiSn}$

З рис. 4, а бачимо, що легування напівпровідника приводить до зменшення значень енергії активації $\epsilon_1^p(x)$. Важливо пояснити, що значення енергії $\epsilon_1^p(x)$ для нелегованого напівпровідника $n\text{-HfNiSn}$ відображає енергетичну щільність між положенням рівня Фермі ϵ_F та краєм зони провідності. Водночас значення енергії активації $\epsilon_1^p(x)$ для найменшої концентрації атомів Y і всіх подальших відображають енергетичну щільність між положенням рівня Фермі та краєм валентної зони. Із практично лінійного характеру поведінки $\epsilon_1^p(x)$ на ділянці концентрацій $x = 0,01 - 0,10$ випливає, що рівень Фермі ϵ_F рухається до краю валентної зони з однаковою швидкістю, яка становить $\Delta\epsilon_F/\Delta x = 0,9$ меВ/%Y. Такий результат є цілком логічним і оскільки ми збільшуємо концентрацію домішки Y за лінійним законом, то за таким же законом генеруються у $\text{Hf}_{1-x}\text{Y}_x\text{NiSn}$ структурні дефекти акцепторної природи.

Цікавою є зміна значень енергії активації $\epsilon_1^a(x)$, яка пропорційна до амплітуди модуляції зон неперервних енергій $\text{Hf}_{1-x}\text{Y}_x\text{NiSn}$. З рис. 4, б випливає, що у випадку нелегованого напівпровідника $n\text{-HfNiSn}$ амплітуда модуляції становить $\epsilon_1^a(x=0) = 50,9$ меВ, а введення у напівпровідник електронного типу провідності найменшої в експерименті концентрації домішки Y практично не змінює ступеня компенсації напівпровідника, про що свідчить значення амплітуди модуляції $\epsilon_1^a(x=0,01) = 50,6$ меВ. Такий результат був би суперечливим у випадку, якби не відбулося зміни типу основних носіїв струму. Однак, як з'ясовано вище, концентрації Y $x=0,01$ є достатньо, щоб перекомпенсувати напівпровідник, а тому близькість значень $\epsilon_1^a(x=0) = 50,9$ меВ та $\epsilon_1^a(x=0,01) = 50,6$ меВ випадкова.

Додавання у напівпровідник тепер діркового типу провідності $\text{Hf}_{1-x}\text{Y}_x\text{NiSn}$, $x = 0,01$, акцепторної домішки Y природно зменшує ступінь компенсації, тобто різниця в кількості іонізованих акцепторів і донорів збільшиться. Цей ефект відображений у зменшенні значень амплітуди модуляції до $\epsilon_1^a(x=0,02) = 25,4$ меВ. Зрозуміло, що подальше легування напівпровідника діркового типу провідності акцепторною домішкою буде лише зменшувати ступінь компенсації і значення амплітуди модуляції зон неперервних енергій (див. рис. 4, б).

Отже, унаслідок комплексного дослідження кристалічної та електронної структур, електрокінетичних і магнітних характеристик інтерметалічного напівпровідника n -HfNiSn, сильно легованого атомами Y, з'ясовано механізми генерування в кристалі структурних дефектів акцепторної природи, які змінюють ступінь компенсації термоелектричного матеріалу і визначають механізми електропровідності.

1. Ромака В. В., Стадник Ю., Ромака В.А. та ін. Дослідження напівпровідникового твердого розчину $Hf_{1-x}Y_xNiSn$. I. Дослідження кристалічної та електронної структур // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. хім. 2016. Вип. 57. С. ___-___.
2. Ромака В. А., Ромака В. В., Стадник Ю. В. Інтерметалічні напівпровідники: властивості та застосування. Львів: Вид-во Львів. політехніки, 2011. 488 с.
3. Шкловский Б. И., Эфрос А. Л. Переход от металлической проводимости к активационной в компенсированных полупроводниках // Журн. эксперим. и теор. физики. 1971. Т. 61, вып. 2. С. 816–825.
4. Шкловский Б. И., Эфрос А. Л. Полностью компенсированный кристаллический полупроводник как модель аморфного полупроводника // Журн. эксперим. и теор. физики. 1972. Т. 62, вып. 3. С. 1156–1165.
5. Romaka V. V., Rogl P., Romaka L. et al. Peculiarities of Structural disorder in Zr- and Hf- Containing Heusler and Half-heusler Stannides // Intermetallics. 2013. Vol. 35. P. 45–52.

INVESTIGATION OF SEMICONDUCTIVE SOLID SOLUTION $Hf_{1-x}Y_xNiSn$. II. ELECTROKINETIC STUDY

**Yu. Stadnyk¹, V. A. Romaka², V. Krajovskii², V. V. Romaka²,
A. Horyn¹, O. Lakh³**

¹*Ivan Franko Lviv National University,
Kyryla & Mephodiya Str., 6, 79005 Lviv, Ukraine*

²*National university “Lvivska Politechnika”, S. Bandera Str., 12, 79013, Lviv, Ukraine*

³*PAT NVO “Thermoprylad”, Naukova Str., 3, 79060, Lviv, Ukraine
e-mail: stadnyk_yuriy@lnu.edu.ua*

The experimental results of $Hf_{1-x}Y_xNiSn$ solid solution investigation given in this paper confirmed the theoretical calculations of its electronic structure and crystal structure described in [1]. The temperature and concentration dependences of electrokinetic and electron state characteristics of this solid solution in the concentration $x = 0 - 0.30$ and temperature $T = 80 - 380$ K ranges were measured. The basic mechanisms of conduction were established. Doping of Y atoms in the structure of HfNiSn compound by substitution of Hf atoms was accompanied by generation of acceptor structural defects, the concentration of which increases with enlarging content of Y atoms. Adding the

least concentration of Y atoms ($x = 0.01$) led to change in the conduction from n -type characterized HfNiSn compound to p -type. Thus, there was a change in the type of major charge carriers from electrons to holes. Metallic like dependence $\ln\rho(1/T)$ and positive thermopower for $\text{Hf}_{1-x}\text{Y}_x\text{NiSn}$, $x = 0.30$, evidence, that Fermi level crossed edge of valence band, as predicted by electronic structure calculation, and insulator-metal transition was observed. Experimental results and established mechanisms of conduction were consistent with theoretical studies of the electronic structure for $\text{Hf}_{1-x}\text{Y}_x\text{NiSn}$. According to obtained results semiconductive $\text{Hf}_{1-x}\text{Y}_x\text{NiSn}$ solid solution is a perspective thermometric material.

Key words: semiconductor, electrical conductivity, thermopower.

Стаття надійшла до редколегії 02.11.2015

Прийнята до друку 12.01.2016